

Hæren og magten i Danmark 1614-1662

Af Knud J.V. Jespersen

Den 18. november 1994 forsvarede mag.art. Gunner Lind ved Københavns Universitet sin afhandling »Hæren og magten i Danmark 1614-1662« (Odense Universitetsforlag 1994) for den filosofiske doktorgrad. De officielle opponenter var docent, dr.phil. Knud J.V. Jespersen, Odense Universitet og docent, dr.phil. Karl-Erik Frandsen, Københavns Universitet. Her gengives Knud J.V. Jespersens opposition som 1. officielle opponenter i let omskrevet og forkortet form.

1. Indledning

For ikke så forfærdeligt længe siden var militærhistorie nærmest tabu blandt danske historikere. Gennem mange år eksisterede der tilsyneladende en slags stiltiende overenskomst om, at seriøst arbejdende historikere gjorde bedst i ikke at beskæftige sig med denne mere voldelige side af tilværelsen, hvis man havde karrieren kær. Den slags var bedst overladt til mere gudsforgående elementer i laugets udkant eller folk med en anden baggrund end den faghistoriske – på samme måde som seriøse aviser i hine tider gerne overlod dækning af sexskandaler og værtshusslagsmål til den mere letbenede formiddagspresse. Anstændige mennesker befattede sig begribeligvis ikke med sådanne vulgære livsytringer og brud på den normale orden.

Undersøgelse af brugen af organiseret vold som konfliktløsningsmetode havde tilsvarende lav status blandt historikere i en lang årrække frem til midten af 1970'erne. På dette tidspunkt begyndte der at ske noget i det store udland. Fremtrædende britiske historikere, som Michael Howard, Geoffrey Parker og John Hale, og Sorbonne-historikeren André Corvisier – for blot at nævne nogle få eksempler – demonstrerede da i en række banebrydende værker, hvilke forbavsende nye erkendelsesmæssige indsigter der kunne opnås ved målrettet at inddrage militærhistoriske aspekter i analyse og tolkning af historiske fænomener og udviklingsforløb. Ved bevidst og begrebsmæssigt velovervejet inddragelse af den væbnede magtanvendelse og den væbnede magts skiftende organisationsformer i analy-

segrundlaget bidrog de – sammen med en række andre, her unævnte historikere – til stærkt uddybet forståelse af, hvorfor samfundenes magtstrukturer var, som de var, og skiftede, som de gjorde.

Det fik også afsmittende virkning her til lands. Efterhånden vovede flere og flere, især yngre historikere sig ud med analyser, som fulgte de mønstre, som Howard, Parker, Hale, Corvisier og andre havde lagt ud. Den gamle berøringsangst i forhold til militærhistorien fortog sig gradvis, og disciplinen blev efterhånden accepteret som ligeværdig med andre respektable discipliner, såsom økonomisk historie og socialhistorie. I 1984 var det endda kommet så vidt, at militærhistorie optrådte som selvstændigt tema ved det nordiske historikermøde i Odense, og det samme var tilfældet tre år senere i Reykjavik. I dag må militærhistorie da siges at være fuldt accepteret i den kreds af discipliner, som nu indgår i den akademiske beskæftigelse med faget historie.

Den store afhandling, som i dag fremlægges til forsvar for den filosofiske doktorgrad, er et synligt og imponerende udtryk derfor. Den er i flere henseender kronen på de seneste tyve års udvikling og et glimrende eksempel på, hvilke erkendelsesmæssige landvindinger målbevidst inddragelse af militærhistoriske aspekter i historiske undersøgelser kan indebære.

2. Konteksten

En placering af Gunner Linds arbejde i den hjemlige forskningsmæssige og historiografiske kontekst aftegner tre hovedlinier.

Værket tager for det første tråden op fra ældre militærhistorisk forskning, hvor de nu snart hundrede år gamle værker af oberst Emil Madsen og kaptajn K.C. Rockstroh blev banebrydende. Emil Madsens mange grundige arbejder om det 16. århundredes danske militærvæsen og Rockstrohs store trebinds værk om den nationale hærs udvikling var begge pionerarbejder, som kastede meget nyt lys over ældre tiders militærvæsen. Når disse udmærkede arbejder alligevel i flere menneskealdre fik lov til at stå stort set ukommenterede og ubenyttede, hang det måske især sammen med, at deres ophavsmænd begge af fag var officerer og derfor ikke havde held til at sætte deres mange konkrete resultater ind i sammenhænge, som kunne interessere historikerne. Dette sker nu for første gang i samlet form i det her foreliggende arbejde, hvor netop de forhold, som interesserede Madsen og Rockstroh – de væbnede styrkers organisationsformer og udvikling i den store transitionsperiode i det 16. og især det 17. århundrede – bringes ind i forsknings- og tolkningsmæssige sammenhæn-

ge, som i dag er centrale for den rette forståelse af denne store brydningsperiode i dansk historie.

I disse sammenhænge står det såkaldte magtstatskoncept centralt, således som præses selv understreger i bogens indledende afsnit om »Forskningens syn på hær og magt« (s. 14-18). Dermed er jeg på vej over i den anden hovedlinie, som værket viderefører. Her til lands har magtstatskonceptet som tolkningsmæssigt omdrejningspunkt især været dyrket af en lille kreds af Odensehistorikere – siden 1984 i hovedsagen i tilknytning til et fællesnordisk forskningsprojekt om 1600-tallets magtstat i Norden, hvis slutpublikationer nu er lige på trapperne.

Konceptet, som forskningsmæssigt har vist sig ganske frugtbart, har to sider, nemlig en skattemæssig og en militær. Omkring 1975 lancerede Erling Ladewig Petersen på dansk grund begrebet skattestaten som betegnelse for den ældre domænestats afløser, og siden da har den skattemæssige side af den tidlig-moderne stats opståen i Danmark været genstand for så intensiv udforskning, at denne side af sagen nu må siges at være ganske velbelyst.

Derimod har det knebet mere med at få fast grund under fødderne, når det drejer sig om den militære udviklings rolle for magtstatens udvikling. Med enkelte undtagelser har vi i hovedsagen været henvist til at læne os op ad de førnævnte ældre – nu forældede – arbejder. Samtidig kunne vi skæve misundeligt til Sverige, hvor det ene arbejde efter det andet om netop dette aspekt så dagens lys. I 1989 opsummerede jeg den omtrentlige forskningsstatus på feltet i bind 3 af Gyldendals universitetslærebog i Danmarks historie og måtte da konstatere, at meget endnu manglede at blive gjort. Med den store bog, som i dag ligger foran os, har vi endelig fået den store, grundige undersøgelse af magtstatens militære side, som vi så længe har savnet. Den bringer vor viden på dette felt på niveau med skattesiden.

Den tredje linie, som dagens arbejde forskningsmæssigt knytter sig til, er den altid løbende debat om magtstatens foreløbige kulmination på dansk grund, nemlig arveriget og enevældens indførelse 1660-61. Denne skelsættende begivenhed er – som det fremgår af bogens indledning s. 11-13 – afhandlingens egentlige udgangspunkt, og værkets centrale problemstilling er en revurdering af baggrunden derfor, idet præses s. 15 udtrykker en vis skepsis over for nyere tolkninger, som ser en snæver sammenhæng mellem magtstatens udvikling og systemskiftet 1660-61. Dermed placerer værket sig som et vægtigt bidrag til et af de store klassiske diskussionsemner i dansk historisk forskning, nemlig årsagerne til adelsvældens fald og enevældens sejr 1660-61.

3. Præsentation

Dagens afhandling lever på det smukkeste op til den tradition, som siger, at historiske disputater skal være store og tungtvejende. Det sidste er den i helt bogstavelig forstand. Min køkkenvægt stønnede under vægten af hele 1,35 kg, da jeg anbragte bogen på den. Dermed er der ganske vist langt op til en rekordindehaver som Leo Tandrup, hvis tobinds afhandling vejer 2 kg; men den slår en sværvægter som Aage Fasmer Blombergs disputats med 50 g. Kristian Erslev halter i denne sammenhæng langt bagefter med en disputats på bare 0,5 kg. Hertil kommer, at bogen er sat i to spalter med en forholdsvis lille skrifttype.

Afhandlingen består af 390 sider tekst (s. 11-401) med tilhørende 46 sider noter (s. 403-49). Det omfattende bilagsmateriale finder vi s. 451-554, og det hele afrundes med et navneregister s. 555-59.

Teksten er opdelt i fem store underafsnit: 1) »Indledningen« (s. 11-20), hvori de vigtigste problemstillinger præsenteres, drøftes og afgrænses, ligesom den aktuelle forskningsstatus markeres. Dernæst 2) et afsnit betitlet »Den væbnede magt« (s. 21-120), hvori udviklingen i hærens samlede størrelse og indretning 1614-62 analyseres kronologisk i relation til de politiske magtstrukturer. Derpå følger 3) et stort afsnit om »Den militære stand« (s. 121-273), som rummer en ligeledes kronologisk analyse af udviklingen i hærens officerskorps i relation til socialstrukturen i almindelighed og den adelige elite i særdeleshed. Sidste del af selve analysen er 4) afsnittet om »Hærens ledelse« (s. 275-382), hvori udviklingen i hærens ledelsesstrukturer analyseres kronologisk i relation til den politiske magtstruktur. Den egentlige fremstilling afrundes med 5) et konkluderende afsnit, som bærer overskriften »Hæren og magten« (s. 383-401), hvori alle delresultaterne samles til en velafvejet helhed og sættes i sammenhæng med den løbende debat om adelsvældens fald.

Fremstillingen er rundhåndet udstyret med illustrerende diagrammer i form af lagkager, søjler, kurver og tredimensionale skyskraberlandskaber, som foruden at være læseren til god hjælp også dokumenterer, at vi står over for en virtuos behersker af computerens grafikprogrammer.

Alle disse figurer har imidlertid først og fremmest illustrerende værdi. Det egentlige talgrundlag findes gengivet i afhandlingens bilagsdel (s. 451-517). Det rummer også en grundig præsentation af de to databaser, som udgør afhandlingens vigtigste empiriske grundlag, nemlig de såkaldte »Officersdata«, som indeholder biografiske grunddata om i alt 4.189 officerer og kommissærer i dansk tjeneste 1614-62, samt »Enhedsdata«, som er en registrering af militære enheder, afledt af »Officersdata«.

Desuden indeholder bilagsafsnittet en kortfattet »Forskningsoversigt« (bilag 6, s. 518-20), som logisk set vel egentlig hører hjemme i afhandlingens begyndelse, samt en kortfattet gennemgang af kilderne til samtidens viden om forholdet mellem militærvæsen og politik i 1600-tallet (bilag 7, s. 521-26). Som bilag 8 og 9 (s. 527-51) findes udførlige oversigter over de anvendte kilder og den benyttede litteratur. De afslører en næsten ubegribelig arkivalisk flid og stor belæsthed hos præses. – Endelig afrundes rækken af bilag med et engelsk summary (s. 552-54), hvori afhandlingens hovedresultater opsummeres i klart pointeret form.

Det er klart, at noterne af pladshensyn må gøres så kortfattede som muligt; men undertiden kan de alligevel blive så summariske, at kravene bliver større, end en læser normalt kan honorere. Som eksempel kan vi tage udsagnet s. 41, sp. 1 ved note 113, hvor der siges noget om knægtenes følelsesmæssige tilhørsforhold til soldaterstanden. Den tilhørende note henviser blot til en udateret, utrykt koncept til krigsordinansen – hvad står der i den, som kan dokumentere udsagnet? – Samme forhold går igen s. 158, sp. 2 ved note 172, hvor det siges om Christian 4., at han ikke var utilgængelig for direkte kontakt med sine officerer. Den tilhørende note siger blot: »Jvf. ordrene 1623 i RA TKIA A32« – hvordan belyser de udsagnet? – Helt galt synes jeg det bliver s. 191, sp. 1 ved note 317, som handler om officerernes netværk. Her får vi i noten blot en stribe henvisninger til Kancelliets Brevbøger og Tyske Kancelli. På hvilken måde de underbygger tekstens udsagn, overlades det helt til læseren at finde ud af. – Det giver næsten mindelser om K.C. Rockstrohs berygtede uigennemskuelige notesystem. – Og hvad skal læseren stille op med en henvisning som note 424 på s. 216, sp. 1, hvor der bare står »Officersdata«?

Nu skal denne del af spøgen ikke drives ret meget videre, for hovedindtrykket er jo trods alt, at noteapparatet i det store hele på udmærket og præcis måde opfylder sin dokumenterende funktion. – Faktisk er det kun lykkedes mig at finde to eksempler på, at der er gået kludder i systemet. Det drejer sig om teksten s. 399, sp. 1 ved note 33, som handler om sammenstødene mellem Christian 4. og rigsrådet under Kejserkrigens senere faser. Her henvises i note 33 (s. 449) som dokumentation til Erslevs Aktstykker, II, nr. 110 med citat s. 128. Aktstykke 110 er imidlertid rådets forespørgsel til kongen af 29. januar 1627, og jeg kan ikke finde noget passende citat s. 128. Her er der med andre ord et eller andet, der er kikset. Det andet eksempel er note 518, s. 447 (tekst s. 363), hvor en del af noten tilsyneladende er faldet ud.

Afhandlingens sprogdragt er som helhed klar og kontant. Præses er ingen tilhænger af en diskuterende stil, men foretrækker i stedet at frem-

lægge sine resultater i en absolut form, som utvivlsomt er resultat af lang tids baksen med stoffet. I smuk overensstemmelse dermed er fremstillingen som helhed også præget af stor nøjagtighed med detaljerne og klarhed i formuleringerne.

Må det alligevel være mig tilladt at pege på et par enkelte småting: S. 13, sp. 2 tales om »kulturel militarisering« – hvad er det for noget? – S. 15 og igen s. 22, fig. 2.1 nævnes Storbritannien – det blev efter min viden først et gængs begreb efter 1707 og er derfor i denne sammenhæng en anakronisme. – S. 23, sp. 2 begynder Nederlandenes frihedskrig 1588 – det skal være 1568. – Hvad skal historien s. 134, sp. 2 om den stakkels skræder Hans egentlig vise? – S. 343, sp. 1 tales om håndfæstningen 1649 – det skal være 1648.

4. Afhandlingens substans

Undersøgelsen tager – som det også umisforståeligt fremgår af bogens allerførste sætning (s. 11) – udgangspunkt i statsomvæltningen 1660. Og det postuleres indledningsvis, at hæren spillede en hovedrolle i forløbets afgørende, kupagtige fase. – Ja, den var faktisk »uundværlig« for at gennemtvinge systemskiftet, som det siges s. 12, sp. 2. – Dette udsagn kan vi vende tilbage til om et øjeblik.

I fuld overensstemmelse med nyere forskning på feltet understreger præses imidlertid også, at statsomvæltningen ikke bare var en pludselig, spontan forandring, der kom som et lyn fra klar himmel. Den bør også opfattes som resultat af dybtgående og langsigtede strukturforandringer i det danske samfund: »Omdannelsen havde dybe rødder og var på flere punkter i gang, før forfatningen blev lavet om. Hvis man skal forstå hvad der skete mellem 1600 og 1700 må man både tage stilling til et langt forløb og en kort, revolutionær krise. I begge forløb spillede hæren en afgørende rolle«, siges det øverst s. 12, sp. 1. – Dermed er afhandlingens hovedtema slået an: Det drejer sig om en langsigtet undersøgelse af hærens rolle i den politiske proces i det begivenhedsrige halve århundrede, som lå forud for statsomvæltningen (s. 13, sp. 2).

I det næstfølgende afsnit, »Forskningens syn på hær og magt« (s. 14-18), og bilag 6 (s. 518-20) dokumenterer præses, at dette aspekt hidtil ikke har været genstand for tidssvarende, systematiske undersøgelser. Nyere magtstatsforskning har især interesseret sig for den øgede militariseringens afledede virkning, nemlig skattestatens fremvækst i årtierne efter Kejserkrigen. Desuden påvises det, at den foreliggende militærhistoriske

forskning i hovedsagen er af ældre dato og stærkt præget af militærtaktiske og nationalistiske synspunkter, hvilket ikke har været fremmende for en dækkende forståelse af den øgede militariserings direkte virkninger på samfundsstrukturen.

Det er så sandt, som det er sagt, og det er denne forskningsmæssige skævhed, som præses ønsker at rette op på ved en systematisk analyse af magtstatsproblematikkens anden side – militærstatens fremvækst i 1600-tallets Danmark – med udgangspunkt i det teori- og begrebsapparat, som moderne international militærhistorisk forskning har udviklet. – Der kan i denne forbindelse være grund til at understrege, at netop præses' meget bevidste udnyttelse af international forsknings teori og metodik hører til afhandlingens allervæsentligste fortjenester. På dette felt bringer han dansk forskningsstatus fuldt på højde med den bedste internationale standard.

Selve undersøgelsen er i sin grundstruktur treleddet og koncentrerer næsten udelukkende om det, som kunne kaldes det levende værn til lands. Flådens forhold berøres slet ikke, og periodens kraftigt ekspanderende fæstningsvæsen kun undtagelsesvis.

Første led er en analyse på enhedsniveau, hvilket gennemføres i kapitel 2 under overskriften »Den væbnede magt« (s. 21-120). Her kortlægges hærens styrkemæssige, institutionelle og organisatoriske udvikling 1614-62. Kildematerialet tillader ikke en kvantificering på mandskabsniveau, hvilket ikke er overraskende, idet man selv i samtiden sjældent havde rede på den nøjagtige mandskabsstyrke. Dette metodiske problem har præses overvundet ved i stedet at basere analysen på enheder (regimenter, eskadroner, korps og fæstninger), som er indlagt i de såkaldte »Enhedsdata«. Desuden på antallet af officerer, især kompagnichefer, som bestemmes ud fra den anden store database, »Officersdata«. Derved lykkes det at gennemføre den hidtil mest detaljerede registrering af hærens størrelse og organisationsformer. Præses kan på dette grundlag konkludere (s. 119-20):

- at den væbnede magt i det undersøgte tidsrum bevægede sig fra én struktur – det 16. århundredes udstrakte brug af lejetropper i krigs- og krisesituationer – til en anden – enevældens betydelige statshær,
- at adelsvældens sidste halve århundrede faktisk var karakteriseret ved en jævnt voksende fast hær med tyngdepunkt i de udskrevne tropper, og
- at der var tale om en lige så jævnt fremadskridende statsliggørelse af den militære institution.

I nogen modsætning til, hvad man hidtil har antaget, kan præses altså dokumentere en hastigt voksende militarisering under statslig kontrol under adelsvælden. Militærstaten – forstået som statsmagtens faktiske kontrol med og monopol på væbnet magt – var med andre ord ifølge præses en kendsgerning i Danmark flere årtier inden statsomvæltningen.

I analysens anden del – som gennemføres i det meget store kapitel 3, betitlet »Den militære stand« (s. 121-273) – indsnævres undersøgelsesfeltet til officerskorpset. Målet er her en gennemlysning af denne voksende gruppe, dens indre sammensætning, dens faglige etos og dens relationer til andre samfundsgrupper. Også her er det empiriske grundlag den store biografiske database, »Officersdata«. Som i første del er analysen lagt kronologisk an med krigene som faselinier, og i kapitlets konkluderende afsnit (s. 268-73) samles hovedresultaterne med fast hånd.

Mest interessant er det nok, at præses mener at kunne konstatere et klart brud ved året 1658 (s. 272, sp. 2). Op til dette år gik udviklingen ifølge præses klart i retning af tættere integration mellem det voksende og stadig mere professionaliserede officerskorps og den gamle adelselite. Inden 1658 var normalbilledet, at den adelige dominans i officerskorpset var jævnt tiltagende. Flere og flere af den gamle adel valgte en officerskarriere, og de højere officerer af anden oprindelse identificerede sig i voksende grad med adelen og dens normer. De blev dermed en del af det adelige netværk, som udgjorde selve adelsvældens magtstruktur.

Denne integrationsproces fik imidlertid ifølge præses brat ende ved den fornyede mobilisering i 1658, bl.a. fordi rigsmarsk Anders Billes død året forinden havde bragt det adelige netværk til at smuldre. Derefter vejede professionalismismen i officerskorpset tungere end integrationstendenserne, og præses kan s. 273, sp. 2 malende konkludere, at: »I 1660 var flertydighedens pendul svinget, måske ikke så meget *til* kongemagten som *bort* fra integrationen. Dermed svingede det ud i et tomrum, hvor den korporative interesse og de professionelle værdier var det eneste faste. Her kunne kongen, krigsherren, forvente sine ordrer adlydt af de fleste; og efter omvæltningen kunne han gå i gang med at sikre sig imod, at pendulet svingede tilbage igen«.

Med denne konklusion træder en af afhandlingens vigtigste teser frem, nemlig at den kongelige enevælde faktisk var gennemført i hæren allerede to-tre år, inden den blev en politisk kendsgerning. Denne tese profileres endnu klarere i analysens tredje del, som drejer sig om hærens ledelsesforhold og den politiske kontrol med den væbnede magt. – Jeg bevæger mig hermed over i bogens kapitel 4 (s. 275-382), som handler om hærens ledelse.

Denne del behandler såvel administrative strukturer som operative førings- og kommandoforhold. Et ikke uvigtigt delresultat er kortlægningen af pengestrømme og finansielle procedurer. Interessant er også påvisningen af, at der allerede fra 1620'erne udskilles en særskilt militær forvaltning af den almindelige civile, og at denne opnår en voksende grad af selvstændighed. Vigtigst i relation til hovedtesen er imidlertid nok påvisningen af, at det ellers så effektive adelige kontrolsystem i form af kommissariatsstyre – som fungerede parallelt med og undertiden delvis erstattede det operative kommandosystem – fik et afgørende knæk, da det i begyndelsen af 1650'erne mislykkedes for rigsmarsk Anders Bille varigt at befæste marskembedets centrale position, fordi han ikke havde held til at opbygge et professionelt, permanent generalitet af bureaukratisk tilsnit med ham selv i centrum. Dermed, påpeger præses, mistede adelskontrollen det faste holdepunkt og den permanens, der kunne have båret den frelst gennem en krise som den i 1658 og dermed have sikret standen varig kontrol med hæren.

Præses argumenterer ganske overbevisende for, at det er her, man skal finde den egentlige baggrund for adelens definitive kontroltab i 1658. Støttet af Krigsrådet og Det høje Krigsråd kunne kongen i stedet tilbyde en bureaukratisk kontrolmekanisme med betydelig større slagkraft end adelens. Og i spidsen for disse organer kunne han tiltvinge sig uindskrænket ledelseskontrol – og dermed også officerskorpsets loyalitet ved den efterfølgende politiske omvæltning. I overensstemmelse dermed lyder præses' konklusion s. 382, sp. 2: »I ledelsen kan man altså datere enevælden til 1658 endnu mere klart end andre steder i hæren«.

Delundersøgelseernes resultater sammenfattes håndfast i afhandlingens femte og sidste kapitel (s. 383-401), der har samme overskrift som bogens titel. Her opridses tillige de relevante politiske og internationale perspektiver. – »Det lykkedes for adelsvældens danske stat at gennemføre en internationalt set respektabel opbygning af en hær, der var godt tilpasset de danske landes økonomiske og menneskelige ressourcer og politiske struktur«, konkluderer præses s. 389, sp. 1-2. Denne konklusion ligger så langt fra det traditionelle sortmaleri af adelsvældens militærvæsen, at man et øjeblik er lige ved at glemme, at samme hær tabte stort set alle de krige, den deltog i. Hvordan det kunne gå til, giver afhandlingen dog ikke noget svar på.

Afhandlingen stiller tillige dyarkiets administrative formåen i betydeligt gunstigere lys end vanligt. Den tegner konturerne af et politisk system og en forvaltning fjernt fra ældre forsknings trøstesløse billede af den sene adelsvælde som uduelig og inkompetent – et resultat, som i øvrigt

harmonerer godt med nyere forskningsresultater, baseret på andre præmisser end de her foreliggende.

Dermed tilføjer undersøgelsen også tolkningen af selve statsomvæltningen en ny dimension. Præses' grundlæggende synspunkt er, at adelsvældens fald langt fra var uundgåeligt. Tværtimod mener han, at alt indtil 1658 pegede i retning af dyarkiets konsolidering. Først Karl Gustav-krigens overbelastning af den militære struktur i forbindelse med Anders Billes død fik nålen til at dreje i retning af enevælde. Men det var altså ifølge præses snarere et resultat af et tilfældigt sammenfald af begivenheder end udtryk for en uafvendelig udvikling.

Denne meget kraftige understregning af udviklingens mangel på determinisme vil måske på længere sigt vise sig at være afhandlingens væsentligste bidrag til tolkningen af 1600-tallets historie i videre forstand. Den vil utvivlsomt sætte sig spor i fremtidige tolkninger både på grund af sin konsekvensfylde, og fordi resultaterne underbygges af et stort, velanalyseret materiale.

»Revolution og enevælde var ... ingen nødvendighed. ... Set ud fra hærens historie kom den danske enevælde ... som resultat af en konjunktur, en kortsigtet krise«, siger præses konkluderende s. 401, sp. 2, efter at han – under henvisning til det svenske eksempel – med næsten kontrafaktisk argumentation har påpeget, at et voksende militærapparat ikke var principielt uforeneligt med adelig politisk dominans. – Dermed er argumentationsringen tilbage til afhandlingens udgangspunkt fast sluttet.

5. 1660 som udgangspunkt

Det faste udgangspunkt er, at hæren spillede en helt afgørende rolle i det forløb, som i oktober 1660 førte til arverigets indførelse. Det slås med syvtommersøm fast allerede i indledningen. S. 12, sp. 1 siger præses: »I virkeligheden gik rigets råd og adel kun med til arveriget, da der blev truet med militær magt. Hæren trådte synligt frem med truslen om vold natten mellem den 10. og 11. oktober 1660«. – Længere nede i samme spalte siges: »Sagen havde uden tvivl fået et andet udfald uden disse soldater på gader og volde«. Og hærens centrale rolle præciseres, så det ikke er til at misforstå, øverst i sp. 2 samme side, hvor det fastslås: »Hæren var nok ikke så nødvendig for at fastholde den ny orden som den havde været uundværlig for at få den vedtaget«. – På den følgende side (s. 13, sp. 1) bestemmes »kongens kontrol over statens hær« som den ene af de to afgørende forudsætninger for statsomvæltningen. Den anden var det gamle

styres tab af legitimitet. Og det strammes oven i købet yderligere henimod slutningen af bogen, hvor det s. 383, sp. 1 kategorisk bemærkes: »I indledningen slog jeg fast, at hæren havde mange vigtige roller i dette forløb«, og s. 399, sp. 2: »Uden dette brud (i 1658) havde kongens kup, den militære side af statsomvæltningen, ikke været mulig«.

Med sådanne kategoriske udsagn har præses entydigt lagt sig fast på tolkningen af begivenhederne i oktober 1660 som et militærkup – uden kongelig kontrol over hæren intet arverigeforslag og ingen regimeforandring. Enevældens indførelse gøres dermed til en direkte funktion af kongens erobring af kontrollen med hæren 1658. – Dermed tilslutter præses sig helhjertet J.A. Fridericias klassiske fortolkning af forløbet, hvori Frederik 3. fremtrådte som en målbevidst kupmager, der i de afgørende faser støttede sig på militær magt.

Det synspunkt er der for så vidt heller ikke noget ondt i, og jeg kan ikke erklære mig fundamentalt uenig med præses, hvilket fremgår af de tolkningsforsøg, jeg forskellige steder har bragt til torvs. Min indvending går snarest på den summariske måde, som sagen her fremstilles på.

Lad os som eksempel se lidt nærmere på fremstillingen s. 12-13, hvor præses etablerer opfattelsen af begivenhederne i oktober 1660 som et militærkup. Her anfører han som nævnt øverst s. 12, sp. 1, at »I virkeligheden gik rigets råd og adel kun med til arveriget, da der blev truet med militær magt...« – »I virkeligheden« siger præses; men hvorfra kender han denne »virkelighed«?

Går man den efterfølgende tekst nøjere igennem, viser det sig faktisk, at hans kendskab til denne virkelighed kun i meget beskedent omfang bygger på en egentlig analyse af primært materiale, men langt overvejende er baseret på en blanding af tillempede citater, commonsense ræsonnementer og senere udsagn om noget helt andet.

Som sandhedsvidne citeres således Nyborgborgmesteren Knud Wulf, som i sin dagbog for de kritiske dage skulle have kommenteret: »Her gik banghed og rædsel an for somme«... Og det kan såmænd da være sandt nok – men det er nu ikke hele sandheden om Wulfs stemningsbeskrivelse. Den udeladte fortsættelse af citatet lyder nemlig: »... dog tværtimod de meste og fleste dette værk foraarsagede dennem stor fryd og glæde« (C.O. Bøggild-Andersen, *Statsomvæltningen i 1660*, 1936, s. 114-15). Og det sætter jo ligesom sagen i et lidt andet lys.

»Og det var soldaterne der var afgørende,« siger præses lidt længere nede i samme spalte – og det er just kernepunktet i argumentationen. Man kunne derfor have ventet en nøje dokumentation på dette sted. Den kommer imidlertid ikke; der følger blot et postulat om, at sådan forholdt det sig.

Dernæst følger i spaltens sidste afsnit et commonsense ræsonnement om, at militær magtanvendelse var helt forståelig og ventelig i betragtning af alt det, adelen havde at miste som stand. Det beviser naturligvis ingenting, og adelen beskrives her som en samlet modstander, mens præses helt glemmer, at flere fremtrædende adelige faktisk optrådte som kongens vilige håndlangere under selve forløbet.

Hvad der i den følgende spalte anføres af officerstilkendegivelser, ud-sagn fra Hannibal Sehesteds testamente, gejstlige og adelige brokkerier samt soldatered, er ganske uden værdi som belæg for det indledende ud-sagn. Det henviser nemlig alt sammen til senere forhold og siger derfor intet om militær magtanvendelse i de kritiske oktoberdage 1660.

Det eneste reelle belæg for hærens nøglerolle får vi faktisk først øverst s. 13, sp. 1, hvor der summarisk henvises til udenlandske iagttagere og J.A. Fridericia. – Om de første er at sige, at deres tilkendegivelser i denne sammenhæng havde fortjent en nøje analyse, sagens vigtighed taget i betragtning. Og om Fridericia gælder det, at han i denne sag ikke var uholdt, men tværtimod havde en klar interesse i at understrege systemskiftets militære karakter som led i polemikken med Chr. Bruun om legalitetsproblemet.

Sammenlagt må jeg derfor sige, at argumentationen s. 12-13 ikke bringer noget som helst grundlag for den bombastiske påstand om hærens nøglerolle i oktoberdagene 1660. Den forbliver et postulat på et uanalyseret grundlag. Og det er skade, når det nu drejer sig om noget så betydningsfuldt som selve grundlaget for en af værkets hovedteser.

Som præses udmærket ved, er tolkningen af netop dette forløb et af de helt store klassiske debatemner i dansk historieforskning, og der er i tidens løb opstillet flere mulige scenarier med tilhørende bagmænd, som der hver for sig kan argumenteres udmærket for. I flere af disse spiller hæren og militær magt i det hele taget ikke nogen særlig rolle. – Jeg nævner dette for at understrege, at stændermødets forløb og resultater strengt taget udmærket kan forklares uden at inddrage en militær faktor. Men sådanne tolkningsmæssige muligheder åbnes der slet ikke for her – ja, vidste man ikke bedre, skulle man efter fremstillingen her faktisk ikke tro, at de fandtes. Fremstillingen er på dette punkt – som på så mange andre – holdt i en kategorisk og autoritativ form, som ikke levner megen plads til tvivl og diskussion.

Det finder jeg i mange situationer velgørende. Det er som regel befordrende for fremstillingens klarhed, at forfatteren har gjort sit regnebræt ordentligt op, inden pennen sættes til papiret. Men det kan altså også overdrives med det resultat, at læseren forholdes væsentlig infor-

mation. Og det synes jeg er sket i dette tilfælde. En af afhandlingens hovedteser er jo, at der går en lige linie fra kongens erobring af den militære kontrol i 1658 til hans erobring af den politiske magt 1660-61 ved hærens hjælp.

Hvis denne tese skal bære igennem, er det nødvendigt med en nøjeregende dokumentation for hærens centrale rolle i oktober 1660. For hvis den ikke kan holde, falder en vigtig del af grundlaget for tesen bort. Og her forekommer det mig, at præsens i nogen grad svigter sin læser. Denne vigtige del fremstår jo kun summarisk dokumenteret i primært materiale, og argumentationen har – således som det fremgik af mine citater for et øjeblik siden – i for høj grad karakter af postulater. – Eftersom det drejer sig om selve grundlaget for en hovedtese og selve det knudepunkt, hvor militær kontrol og politisk magt ifølge præsens for alvor løber sammen, er det efter min vurdering ikke tilstrækkeligt bare at vælge sig Fridericia og læne sig op ad hans fortolkning.

6. Brudteorien

Det andet punkt, som jeg gerne vil drøfte en smule, er beslægtet med det netop nævnte, men hører så at sige hjemme i den anden ende af fortolkningskæden. Det drejer sig om afhandlingens helt overordnede forståelse af udviklingsforløbet fra 1614 til 1660, således som denne træder frem som resultat af delanalyserne i kapitel 2-4. Et nøglepunkt heri er teorien om et afgørende brud på udviklingslinien i 1658, således som det måske kortest og mest prægnant er sammenfattet s. 399, sp. 2.

Den grundlæggende tankegang er, at alt indtil 1658 talte til gunst for en konsolidering af adelsvælden. Den langsigtede tendens, mener præsens, var en tættere og tættere integration af hær og adelsvælde, som – hvis den havde fået lov til at løbe uforstyrret – meget sandsynligt ville have resulteret i en adelsdomineret stænderstat i lighed med den svenske. Men den fik ikke lov til at løbe uforstyrret. De voldsomme og usædvanlige begivenheder 1658-60 overbelastede systemet og bragte dermed kongemagten i centrum, hvorved kursen knækkede i retning af arverige og enevælde. – Men indtil 1658 var feltet helt åbent, mener præsens, og kursen pegede nærmest i retning af adelsstaten.

Denne tolkning går direkte imod de ældre forklaringer, som så adelsvældens fald som et uafvendeligt resultat af standens degeneration, inkompetence og udygtighed. Og præsens polemiserer desuden klart mod den nyere skattestatstolkning, som snarere vil henlægge bruddet til årene

lige efter Kejserkrigen, da kraftigt øget beskatning begyndte at overbelaste den gamle domænestatsstruktur og dermed også langsomt vrede de traditionelle adelige magtstrukturer af led.

Det er en ny og spændende synsvinkel, som uden tvivl vil vise sig stimulerende for den videre forskning. Og den falder oven i købet pænt i tråd med de nyere forskningsresultater på det statsideologiske område, som især Leon Jespersen på det seneste har fremlagt. De antyder – i modsætning til, hvad f.eks. Knud Fabricius mente – et tilsvarende åbent felt på det ideologiske område. Det er godt at få sat velbegrundede spørgsmålstegn ved de mere eller mindre bevidste deterministiske holdninger, som visselig har præget dele af 1600-tals forskningen lige siden Fridericias dage. Dette skal dog ikke afholde mig fra at sætte spørgsmålstegn ved nogle sider af denne fortolkning, inden den går hen og udvikler sig til en ny ortodoksi.

Det første problem er, at den nye tolkning efter min mening måske er tilbøjelig til at undervurdere dybden i adelens krise. Når man læser dagens afhandling, sidder man tilbage med det hovedindtryk, at der fundamentalt set var tale om en harmonisk udvikling indtil 1658. Hæren og den politisk bestemmende adelstand gik hånd i hånd; adelsvælden havde godt greb om tingene og politisk kontrol med udviklingen.

Men det harmonerer jo kun dårligt med, hvad vi ellers ved om tilstandene. Vi ved, at adelen i hvert fald fra 1620'erne var en stand præget af dyb indre splittelse økonomisk og socialt. De økonomiske kriser igangsatte en differentieringsproces og skabte en kraftig polarisering som fulgte Mattæus-princippet: »Thi den, som har, ham skal der gives, og han skal få overflod; men den som ikke har, fra ham skal endog det tages, som han har« (Mattæus 13,12). – De rige (rigsråder og lensindehavere) blev rigere, mens de dårligere stillede blev fattigere. Denne udvikling skabte hidtil ukendte distancer inden for standen, som dermed langsomt var i færd med at sprænges indefra. Kun selve adelsnavnet forenede i realiteten den hovedrige rigsrådsadel og et stadig hårdere trængt adelsproletariat.

Heroverfor hævder præses ganske vist (s. 394, sp. 1 nederst), at den voksende beskatning bevirkede en indkomstudjævning, som dæmpede polariseringen. – Den påstand vil jeg nu nok se bedre dokumenteret end her, inden jeg køber den. Skattetænkning var jo heller ikke noget ukendt fænomen dengang. Og her havde de rigeste langt de bedste muligheder i form af nyoprettelse eller udvidelse af skattefrie hovedgårde og omklassifikation af bøndergårdene. Og det er et veldokumenteret faktum, at de faktisk udnyttede disse muligheder. Indtil andet er bevist, vil jeg derfor

fortsat anse det for sandsynligt, at det voksende skattetryk forstærkede snarere end dæmpede ulighederne.

Denne udvikling efterlod rigsrådet i stigende økonomisk og social isolation i forhold til hovedparten af de standsfæller, hvis interesser det skulle repræsentere. Og som følge af rigsrådets dobbeltstilling som standsrepræsentation og rigsorgan med skattebevillingsret udstrakte isolationen sig også til den politiske sfære, idet rådet i takt med det voksende skattetryk oftere og oftere måtte optræde i strid med standsfællernes interesser. Det var efter min forståelse lige præcis denne fælde, som rigsrådet, anført af Corfitz Ulfeldt, Christen Thomesen Sehested og Anders Bille, søgte at slippe ud af, da det ved håndfæstningsforhandlingerne 1648 sigtede mod at tiltage sig en *alter rex* status som den egentlige bærer og vogter af suveræniteten.

Men med dette dristige skridt ophørte rigsrådet i virkeligheden med at repræsentere det ægte statsretlige alternativ til kongemagten, som præses' argumentation for et brud 1658 forudsætter eksistensen af. Dermed opgav rigsrådet nemlig samtidig sin rolle som komplementært stænderorgan i forhold til kongen. I stedet satsede det på at fortrænge kongemagten og erstatte denne med sin egen monarkiske magt. Derfor stod kampen fra 1648 i realiteten mellem to kongemagter: rigsrådets og kongens. Og i 1660 sejrede kongens kongemagt. Til dels nok af de årsager, som fremhæves i denne afhandling; men først og fremmest fordi rigsrådet som følge af den økonomisk-sociale udvikling og det politiske hasardspil i 1648 havde tabt forbindelsen til sit bagland og dermed mistede legitimitet.

Af de to forudsætninger for statsomvæltningen, som præses opstiller s. 13, sp. 1, vil jeg derfor i højere grad lægge vægt på det gamle styres tab af legitimitet end på kongens kontrol over statens hær. Og i øvrigt finder jeg den sammenstilling, som præses afslutningsvis (s. 400-01) foretager med udviklingen i Sverige, temmelig letbenet. Det svenske stænderstyre med den faste, regelbundne rigsdagsrepræsentation kan ikke med rimelighed sammenlignes med den nærmest monarkiske konstruktion, der kom ud af det danske rigsråds manøvrer i 1648. Der er tale om to vidt forskellige politiske systemer.

Konklusionen på disse betragtninger er derfor, at præses efter min vurdering er for tilbøjelig til at drage for omfattende fortolkningsmæssige konsekvenser af det brud i 1658, som hans undersøgelser har afsløret. Jeg synes ikke, når også den bredere kontekst inddrages, at situationen op til 1658 var så åben, som præses postulerer. Og jeg er fortsat af den opfattelse – hvilket jeg her har forsøgt at argumentere for –, at de afgørende brud-

flader ligger længere tilbage i århundredet og især skal søges i adelens strukturkrise og det voksende skattetryk.

7. Afslutning

Det arbejde, som i dag fremlægges til granskning, er resultat af mange års slidsomt indsamlingsarbejde af data fra et meget stort og spredt – fortrinsvis utrykt – kildemateriale. Det er det synlige – og i bogstaveligste forstand vægtige – vidnesbyrd om en usædvanlig forskerflid. Afhandlingens stramme komposition og klare tesedannelse vidner tillige om overblik og evne til at hæve sig op over detaljernes mylder og tænke i helheder. Der er med andre ord tale om et særdeles fornemt stykke arbejde med alle de kvaliteter, som kendetegner en god disputats.

Især vil jeg fremhæve to områder, hvor præses' arbejde efter min vurdering vil have varig værdi. Det første er de store, systematisk opbyggede databaser, som udgør afhandlingens vigtigste empiriske fundament. De ligger nu i Dansk Dataarkiv til rådighed for andre forskere som et let tilgængeligt råstof for fremtidige undersøgelser af dansk forsvarsvæsen i en interessant overgangsperiode. I sig selv et væsentligt stykke grundforskning.

Det andet er selve afhandlingen, som er et fint eksempel på, hvilke væsentlige nye almene indsigter der kan åbne sig, når militærhistorien tages alvorligt af en kompetent historiker. Med dagens afhandling har præses bidraget til at trække militærhistorien ud af den niche, som dansk historieforskning i mange år har henvist den til, og i stedet placeret den centralt i erkendelsesprocessen med overraskende ny viden til følge. Inden for det felt, som afhandlingen dækker, har præses derfor bragt dansk militærhistorisk forskning op på et niveau, som tåler sammenligning med de bedste eksempler fra udlandet.

Fremtidig forskning vil efter min vurdering næppe kunne ændre stort ved det billede af hærens og officerskorpsets anatomi 1614-62, som tegnes i denne afhandling. Det virker i mine øjne både veldokumenteret og nøje argumenteret.

Mindre overbevist er jeg derimod om gyldigheden af de videre fortolkningsmæssige konsekvenser, som præses drager af denne anatomi, således som jeg kort har antydnet.

Om det mysterium, som knytter sig til den danske adels bratte magttab i perioden 1648-60, skrev Fridericia i 1894 (*Adelsvældens sidste Dage*, s. 49): »Udrustet med disse og endnu flere Privilegier, Herre over henvend

Halvdelen af Landets Jordegods, Indehaver som Lensmænd af en ikke ringe Myndighed over Resten, Besidder af talrige Gaarde i Landets Kjøbstæder, saadan var Adelens Stilling ved Frederik III's Tronbestigelse. Spørgsmaalet rejser sig, hvorledes det var muligt, at denne Adel 12 Aar efter maatte finde sig i den Ydmygelse, som blev den til Del i 1660 ...«. – Dette spørgsmål har i tidens løb dannet udgangspunkt for megen værdifuld forskning med meget forskelligartede svar som resultat. Det har også været igangsættende for den foreliggende afhandling, og præses har fra sit udgangspunkt givet sit klare svar på gådens løsning.

Jeg har ikke lagt skjul på, at jeg ikke finder dette svar alt for overbevisende. Men det rækker ikke ved, at præses' arbejde på en række væsentlige områder forøger og reviderer vor viden om adelsvældens sidste århundrede og føjer nye dimensioner til vor forståelse af baggrunden for statsomvæltningen 1660. Der er derfor al mulig grund til at lykønske ham med dette store værk, som fuldt fortjent vil indbringe ham den filosofiske doktortog.